

Az utópikus eszmény

Első pillantásra úgy tűnhet, mintha a 19. század utópikus gondolkodásának normatív célkitűzései mindössze továbbírásai lennének a Platón és Morus által hátrahagyott mintáknak. A társadalom általános szenvedési állapotának, így hangsúlyozták újra meg újra, csak úgy lehet véget vetni, amilyen mértékben a szociális harmónia megvalósul. Az új társadalom eszménye, így hangsúlyozta Saint-Simon, abban áll, „ami a teljes politikai egyesülés alapját kiteszi: az intézmények egységességében, az érdekek egységében, a főbb alaptételek összehangolásában, a morál és a tömegnevelés közös vonásaiban.”¹ Fourier „új” társadalma is azt ígéri, hogy „az emberek saját boldogságát” összhangba hozza „a környezet és az egész, oly gyűlöletes emberiséggel”, méghozzá a „határtalan emberszeretet”, az „általános jóakarát” jegyében.² Fourier-nál alkalomadtán még a méhállam is a jövő társadalmi harmóniájának szimbólumaként funkcionál.³ Owen „legjobb közösségének” jellemzéséhez más metaforát használt: a bizalmatlanság, a rendetlenség és a megosztottság helyébe „a rend, a bölcsesség és a boldogság szuperstruktúrája lép”.⁴ A „mindenki harca mindenki ellen” (Hobbes) helyett az „új társadalomban” mindenki kényszerűen felebaráti szeretetet fog érezni.⁵ Hasonlóan látta ezt Cabot is. *Ikária*-utópiájának mottója így hangzik: „Mindenkinek egyért, egy mindenkiért.” Harmonikus társadalmának alapértéke a szolidaritás, mely éles elentétben áll a bizonytalansággal és szétaprózódással, ami a polgári

Richard Saage: Das utopische Ideal. In: uő: *Politische Utopien der Neuzeit*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991, 164–171.

- 1 C-H. de Saint-Simon: *Ausgewählte Schriften*. Akademie-Verlag, Berlin, 1977, 163.
- 2 Ch. Fourier: *Ökonomisch-philosophische Schriften. Eine Textauswahl*. Akademie-Verlag, Berlin, 1980, 132.
- 3 Uo. 360.
- 4 R. Owen: *The Book of the New Moral World. In Seven Parts (1842)*. A. M. Kelley, New York, 1970, V. rész, 6.
- 5 R. Owen: Eine neue Gesellschaftsauffassung. In Th. Ramm: *Der Frühsozialismus. Quellentexte*. Kröner Verlag, Stuttgart, 1968, 262.

társadalomban tapasztalható.⁶ Bulwer Lytton *Az eljövendő nemzedék* című utópiájában a teljes közösség minden tagja „szeretetteljes és egyetértő család fivéreként”⁷ tekint egymásra. A társadalmi rend a harmónia olyan fokát érte el, hogy normálisnak és mesterkéletlennek hat, „mintha természettörvény lenne”.⁸ Hasonló módon újítja meg Bellamy a Morus óta az utópikus hagyományban szüntelenül jelen lévő igényt, hogy a „világ a rend, az igazságosság és a boldogság paradicsoma legyen”.⁹ Eszménye – mint majdnem minden őt megelőző utópistánál – olyan közösségre fut ki, melynek lakosai egy család gyermekeinek érzik magukat.¹⁰ A konfliktusmentes együttélés eme normája szintúgy döntő, regulatív elv William Morris „tökéletes kommunista társadalmának” utópiájában. Az egyének boldogsága, így hangzik központi premisszája, csak akkor lehetséges, ha összhangban van az egész társadalom boldogságával. Már egyetlen börtönben sínylődő ember is elegendő ahhoz, hogy „elűzze a boldogság kifejeződését az emberek arcáról”.¹¹ Theodor Hertzka *Szabadföld*-utópiájában „nincs a közérdekkel ellentétes vagy vele nem teljes összhangzásban lévő magánérdek”.¹² Hertzka a Szabadföldet még ekkor is „földi paradicsomként” dicsőíti. „[...] és a mi, erősebb testvérek jól felfogott saját érdeke is azt követeli, hogy minden utógondolat nélkül ismerjük el az összemberiség által alkotott család minden tagjának ez igaz jogát. A józan önzés tiltja, hogy a hozzánk hasonlók között a nyomornak és gyermekeinek – a bűnöknek –, rejtkehelyet engedjünk”.¹³ Még maga H. G. Wells is e harmóniaeszmény elkötelezettje marad. A 19. század társadalmi viszonyaival összevetve egy „modern utópia” úgy veszi ki magát, mint egy szemétdomb mellett álló, jól olajozott gépezet. Szüntelenül dicsérik az utópikus állam szépségét, tisztaságát és belső egyensúlyát.¹⁴

De vajon eme harmonikus társadalom tendenciája – az utópikus hagyományhoz hűen – valóban szigorúan antiindividuális? Erre a kérdésre nem lehet egyszerű „igennel” vagy „nemmel” felelni. A homogenitás

6 E. Cabet: *Reise nach Ikarien*. Karin Kramer, Berlin, 1979, 517.

7 Bulwer Lytton: *Das kommende Geschlecht*. Suhrkamp, Frankfurt/M, 1980, 41.

8 Uo. 42.

9 E. Bellamy: *Ein Rückblick aus dem Jahre 2000 auf 1887*. Reclam, Stuttgart, 1983, 181.

10 Uo. 251.

11 W. Morris: *Kunde von Nirgendwo. Eine Utopie der vollendeten kommunistischen Gesellschaft und Kultur aus dem Jahre 1890*. Schwarzwurzel, Reutlingen, 1981, 87.

12 Magyarul lásd: Hertzka Tivadar: *Szabadföld. A jövő korszak társadalmi képe*. Ford. Herman Sándor. Klökner, Székesfehérvár, 1893, 157. Az eredeti kiadást lásd: Theodor Hertzka: *Freiland. Ein sociales Zukunftsbild*. Duncker und Humblot, Drezda-Lipce, 1890.

13 Uo. 151–152.

14 H. G. Wells: *A Modern Utopia*. University of Nebraska Press, Lincoln/NE, 1967, 171.

a klasszikus utópia egyik központi ismertetőjele, ami kevés vagy éppen semmiféle teret nem hagyott az egyéni és a különböző számára. Bizonyos, hogy ez az imperatívusz a 19. század utópikus irodalmában többé már nem vitathatatlan, noha voltak szerzők, akik többé-kevésbé folytatták ezt a hagyományt. Az a tény, hogy Saint-Simon biztosítja a szabad vállalkozást, nem változtat azon, hogy a jövő eszményi közösségében „minden cselekvés egyesülten megy végbe, minden lépést összehangolnak, minden ugyanarra a célra törekszik és mindent ugyanaz a mozgatórugó hajt”.¹⁵ Úgy tűnik, hogy még Owen „legjobb” közössége is csak kevés teret hagy az egyéni és a különböző számára. Owen „új morális világának” egyik legvilágosabb elve abban áll, hogy az egyéni és általános érdekek szétválaszthatatlanul egymásba fonódnak,¹⁶ ugyanakkor ebben a világban az igazság egyedül az emberek dolgát szabályozza:¹⁷ jellegzetes, hogy Owen az igazságot Platónhoz hasonló módon interpretálja. Platón ideatanához hasonlóan az igazság, mint a közösség fundamentuma, azonos önmagával: soha nem tartalmaz ellentmondást és minden részével mindig teljes összhangban van.¹⁸ Hasonló mondható Cabet *Ikária*-utópiájáról is. Az ennek alapjául szolgáló eszmény célkitűzése, hogy az egyéni érdek a közérdekkel nőjön egybe, olvadjon össze és egyetlen „egészséges, élő testet vagy társadalmi organizmust képezzen”.¹⁹ Hasonlóképpen egyesíti Bulwer Lytton utópiája „majdnem mindazon célokat, melyeket a filozófusok Platón óta az emberi reményeknek mint egy utópiában megvalósuló jövő eszményeinek előírányoztak”,²⁰ mégpedig az egyéni és a különböző messzemenő kiiktatását.

Ez az antiindividualizmus – mint ahogyan a régebbi utópiahagyományban is – a fent nevezett szerzőknél megfeleltethető az „eszményi közösség” külső fenomenológiájával: ezt a geometrikus formákra irányuló város- és településtervezés határozza meg.²¹ *Tudósítás Lanark grófságáról* című művében Owen részletesen leírta azt a mintát, ami alapját képezi a jövő eszményi társadalma mezőgazdasági településformáinak. Mivel minden gyermek jobban nevelhető, ha szülői őrizet alatt áll, ezért kiterjedt négyszögletű teret kell létrehozni, jobban mondva egy paralelogramma formájú teret, mely alakjának legnagyobb előnyeit a közösség

15 Saint-Simon: i. m., 158. sk.

16 Owen: *The Book of the...* Id. kiad. III. rész, 17.

17 Uo. I. rész, XVIII.

18 Uo. II. rész, 37.

19 Cabet: i. m., 517.

20 Bulwer Lytton: i. m., 146.

21 Vö. F. Bollerey: *Architekturkonzeption der utopischen Sozialisten. Alternative Planung für den gesellschaftlichen Prozess.* Heinz Moos, München, 1977.

házi szükségleteivel egyesíti.²² Ezt a példát Cabet is követte, mert Ikária fővárosának alaprajza szigorúan geometrikus mintákat követ. Ikáriát egy „szuperterv” alapján építették, melynek területét majdnem tökéletes kör alakban rögzítik. Az épületek és utcák e kínosan szimmetrikus elrendezése nem tűri meg az egyéni eltéréseket. Még ha Cabet meg is előzte eme egyformaság kritikáját azzal, hogy hangsúlyozta, miszerint az egyformát össze kell kötni az individuálissal, mégis fennáll: a település, a város-tervezés, az építészet, a ruházkodás, a napirend és az egyéni viselkedés homogenitása egyértelműen bevesődik Ikária eszményi társadalmába. Az egyformaság funkciója is világos: az egyének ellenőrzését szolgálja. Eleinte például így szab gátat az állam a nemek közötti „illegális” kapcsolatoknak a házak és lakások architektonikus transzparenciája által.²³ Ugyanehhez a modellhez kétségtelenül Bulwer Lytton nyúlt vissza *Az eljövendő nemzedék* című utópiájában: az utópikus város alaprajzát teljes mértékben az építészet és a várostervezés transzparens mintái határozták meg, ahogy az Morus óta ismeretes.²⁴ Az uniformitás ennek megfelelően a legapróbb részletekig meghatározza a mindennapi életet. Ezért járnak a lakosok egységes ruházatban.²⁵ A régebbi utópiákhoz hasonlóan a napirendet szigorúan szabályozzák.²⁶

Ezt az utópikus homogenitáskeresőt természetesen határozottan támadta Wells a 20. század elején: amíg figyelmen kívül hagyjuk a különbségeket, addig megtagadjuk az individualitást, így hangzott érvelése. Ennek negációja volt minden eddigi utópia bűne,²⁷ mert tökéletes ellentmondásban áll a modern ember önbecsülésével. Igen találó lehet ez az utópikus gondolkodás központi áramlatait a jelenkorig bíráló kritika: nemcsak a 18. századi felvilágosodás utópiáiban megfigyelhető fontos individualizálódás-hullámoktól vonatkoztat el, hanem a 19. század azon társadalmi utópiái is relativizálták, melyek elismerték a különbözőséghez, illetve az egyéniséghez való jogot. Az egalitarizmus „fád moráljával” polemizálva Fourier például meg volt győződve arról, hogy a „szocietárius rend” éppúgy igényli a nem-egyetértést, mint az egyetértést. A disszenzus, mondja Fourier, még a társadalmi harmónia létrehozására nézve is konstitutív: egy 1800 személyből álló szocietárius kanton kialakításához legkevesebb 50 000 nem egyetértésben lévő jellegzetességet kell

22 R. Owen: *Pädagogische Schriften*. Volk und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin, 1955, 180.

23 Cabet: i. m., 126. sk.

24 Bulwer Lytton: i. m., 67.

25 Uo. 19.

26 Uo. 86.

27 Wells: i. m., 36.

láthatóvá tenni, mígnem az egyetértés létrejöhet.²⁸ Szintén feltűnő, hogy Bellamy feladja a még Cabet-nál is megtalálható építészeti és várostervezési homogenitásának mintáját: a bostoni házak 2000-ben kialakításuk méretének és értékességének tekintetében nagy eltéréseikkel tűntek ki. Általában érvényes a 2000. év utópikus Amerikájára az egyéni ízlést számításba vevő alaptétel, mely a legtöbb korábbi utópiában nem található meg: „Egy igazgatásra vagy egy kisebbségre”, így pontosítja ezt Bellamy, „mely arra kívánt vállalkozni, hogy előírja a népnek vagy egy kisebbségnek, mit kell ennie, mit kell innia, vagy hogyan kell öltözködni”, „valójában különös anakronizmusként tekintettek volna”.²⁹ A divatok állandó váltakozása³⁰ ugyanolyan magától értetődő, mint a csekély létszámú kisebbségek kívánságainak kielégítése, „akik különösen vonzódnak ilyen olyan árucikkekhez”,³¹ ugyanakkor biztosítják számukra a teljes körű egyéni mozgásszabadságot.³²

Már két évvel később, Bellamy 1888-ban megjelent regénye után, Theodor Hertzka *Szabadföldjében* az egyén „legteljesebb szabadsága”, valamint az „egyén önrendelkezési jogának” feltétlen észlelése az eszményi közösség normatív alapjává nőtte ki magát.³³ A *Szabadföldben* a homogenitás mint a tökéletes azonosság következménye az „éhségláz” kommunista „hallucinációjának” számít.³⁴ Eme utópia hitvallása így hangzik: „Az emberek nem egyformák sem képességeik, sem szükségleteik tekintetében.”³⁵ Az eltérő hangsúlyozásában William Morris kétségtelenül még tovább ment. Vízója a munka világaról, melyben a materiális reprodukció kényszereinek és a teremtő egyéniség szabad tereinek dualizmusa megszűnt, éppúgy hatályon kívül helyezi a legapróbb részletekig előírt napirend szigorú szabályozását, mint ahogy a társadalmi homogenitás korrelációját a szűkebb értelemben vett mindennapok kultúrájának egyformaságával is: Morris eszményi társadalmában normális, hogy egy utcaseprő nemcsak épp olyan hivalkodóan öltözködik, mint egy középkori báró, hanem ezenfelül ideje egy részét magától értetődően középkori regények írásával tölti.³⁶ A társadalmi homogenitást nem a legtágabban értelmezett kultúra egyformaságával, hanem a kulturális különbözőség

28 Fourier: i. m., 69.

29 Bellamy: i. m., 146.

30 Uo. 148.

31 Uo. 145.

32 Uo. 114.

33 Hertzka: i. m., 19.

34 „az éhláz káprázata” Uo. 295.

35 Uo.

36 Morris: i. m., 55.

kibontakozásával összekötő tendencia azzal is megfeleltethető, hogy Morris feladja a régebbi utópiákra olyannyira jellemző geometrikus struktúrára irányuló város- és tájtervezést is. Ehelyett inkább egy nagyszabású renaturalizáció szolgálatába állítja azt, hogy a 19. század ipari társadalmának minden nyomát eltüntesse. A 16. századdal kezdődő és a 19. századdal végződő utópiahagyományt szem előtt tartó H. G. Wells alapjaiban kísérelt meg reflektálni e hagyományon belül végbe menő „paradigmaváltásra”. A társadalmi viszonyok homogenitása a régebbi utópiákban Wells szerint pusztán szükségszerűség volt, nem pedig a szabad választás kifejeződése. Történelmileg a civilizáció fejlődésének csupán egy fázisa, ami a földművelésre vezethető vissza. Az egyének a preindusztriális mezőgazdasági termelés kényszerei alatt közös hitre, közös szokásokra, közös ceremóniákra, közös erkölcsre és közös mintákra szorultak.³⁷ Ennek megfelelően a régebbi utópiákban az erénynek és a boldogságnak sokkal magasabb helyi értéke volt, mint az egyéni szabadságnak: amennyiben az egyén szabadságát nem rehabilitálták, úgy a modern világ utópiái saját irrelevanciájukat pecsételték meg.

Mármint a különbözőnek ez a hangsúlyozása, mely a különös jogát a régebbi utópiahagyomány homogenitás-posztulátumával állítja szembe, eltérést jelent-e az utópikus gondolkodás kezdetén álló antiindividualizmustól? Ha „individualizmus” alatt a mások kárára történő egoisztikus gyarapodást értjük, úgy ezzel a 19. század utópikusainál – ahogyan többek között az eltérő jelentőségét az emberi létezés számára felismerő Fourier-nál, Morrisnál, Hertzánál –, de még Platónnál és Morusnál is találkozhatunk. Az individualizmusnak, mint ahogy erről vélekedtek, semmi köze a létmegsemmisítő versengés legitimálásához és az ebből adódó konfliktusokhoz: kibontakozása éppen, hogy annak eltörlését előfeltételezte, mert egy szolidáris társadalom nélkül, melynek legfőbb értéke a harmónia, nem lett volna megvalósítható. Az individualizmus ezen utópisták számára egyéniség és közösségiség szintézisétől függött. Wells ily módon hangsúlyozta, hogy az egyén abszolút szabadsága nem létezhet; az csak egy abszolút despota számára lenne lehetséges, akinek mindenki engedelmisséggel tartozik. A személyes szabadság minden egyéb formája csak kompromisszumként valósítható meg: az egyén szabadságjogainak használatával másokat korlátozó jogaiban, míg mások szabadságának megvalósulásakor és a közjóra való tekintettel önmagát is jogaiban korlátozottként tételezi.³⁸ Az egyéniséghez való jog hangsúlyozását azonban bizonyára az eddigi utópiahagyományra irányuló kritikai reflexióként kell értelmezni. Arra ugyanis az utópia igencsak hajlamos volt, hogy a fennálló európai társadalmak káoszával olyan eszményt állítson szembe,

37 Wells: i. m., 39.

38 Uo. 32.

amely a maga részéről embertelen vonásokat hordozott. Richard Marius, Thomas Morus biográfusa így fogalmazta meg tömören ezt a helyzetet: „Mindenki egyszerre lép. Az életet érdekessé tevő individuális sajátosságok minden tekintetben alá vannak rendelve a társadalmi szükségleteknek. [...] És az öröm – ha egyáltalán létezik ilyen – az egész konstrukció működésének szemléletében áll, nem pedig abban, hogy az ott élő egyének örömeiket lelik egymásban.”³⁹

H. G. Wells jogosan emelte ki, hogy az utópikus eszmények, hangsúlyozzák bár a társadalmi viszonyok szigorú homogenitását vagy éppen a különbözőt és az egyénit a harmonikus együttélés egységében, elkötelezettség nélküli álmodozások maradnak, ha nem mutatják meg, hogyan lehet az ilyen társadalmat materiálisan fenntartani. Érdeemes tehát bepillantani a 19. század utópikus közösségei materiális reprodukciójának a szférájába.

Tillmann Ármin fordítása

39 R. Marius: *Thomas Morus. Eine Biographie*. Benziger Verlag, Zürich, 1987, 214.